

Türk Kültür Coğrafyasının Prehistorik İzleri; Petroglifler

Petroglyphs in Turkish Cultural Geography

Elif KAHYA

Özet

Kültür, toplumların yaşadığı fiziki çevre ile etkileşimi sonucu üretilen tüm unsurları kapsar. Tarih öncesi dönem, kültürel evrimin en eski ve en uzun dönemidir. Beşeriyetin en eski izleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu uzun dönemde kullanılan mağara ve kaya sığınakları, taştan ve kemikten yapılmış aletler, höyükler, çanak-çömlekler, mağara duvarlarına ve kaya yüzeylerine yapılan resimler doğanın insan hayatı için yadsınamaz bir önemi olduğunu göstermektedir. Kaynağını Orta Asya'dan alan ve zaman içerisinde oldukça geniş bir alana yayılan Türk kültürü, birçok kültürle etkileşim kurmuş olup zengin ve eklektik bir yapıya sahiptir. Günümüzde birbirlerinden oldukça uzak bölgelerde yaşayan Türklerin ortak bir kimlik oluşturmaya etki eden değerler içinde prehistorik dönemin kültürel kanıtları ve bu kanıtların altında gizlenen duygusal ve düşünsel nedenler önemlidir. Bilimsel adı 'petroglif' olan kaya resimleri, Türklerin tarih öncesi dönemdeki yerleşim yerleri ve inanç sistemleri hakkında bilgi vermektedir. Günümüzde yeteri kadar aydınlatılmamış bu örnekler, Türk kültürünün yayıldığı coğrafi ortam hakkında mekânsal kanıtlar oluşturmaktadırlar. Bu çalışmada Türk kültürüne ait petroglif örnekleri Anadolu, Türkistan ve Kafkasya'da görülen petroglifler üzerinden analiz edilmiştir. Türk kültürü için sembolik önem taşıyan motif ve sembollere odaklanılarak farklı bölgelerdeki "ortak dil" anlaşılmasına çalışılmıştır. Kayaüstü resimler aracılığıyla erken dönemlerdeki gündelik yaşam, yerleşim ve ibadet merkezlerine ilişkin bilgiler edinilmiş, insanların bu coğrafi mekânları tercih etme nedenleri anlaşılmasına çalışılmıştır. Elde edilen bulgular, birbirinden oldukça bağımsız olan kaya resim alanlarının kültürel açıdan tek bir çatı altında toplanabildiğini göstermektedir. Zaman içinde yaşam koşulları değişse de farklı nesne ve olaylar ekseninde kültürel sürekliliğin sağlandığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Petroglif, Türk Kültürü, Prehistorik İzler, Kültür Coğrafyası

Petroglyphs in Turkish Cultural Geography

Abstract

Culture includes all elements produced as a result of the interaction of societies with the physical environment in which they live. The prehistoric period is the oldest and longest period of cultural evolution. The oldest traces of humanity emerged in this period. The caves and rock shelters used in this long period, tools made of stone and bone, mounds, pottery, paintings on cave walls and rock surfaces show that nature has an undeniable importance for human life. The Turkish culture, which took its source from Central Asia and spread to a wide area over time, has interacted with many cultures and has a rich and eclectic structure. The cultural evidence of the prehistoric period and the emotional and intellectual reasons hidden under these evidences are important among the values that affect the formation of a common identity among the Turks living in regions far from each other today. Rock paintings with the scientific name 'petrogliph' provide information about the prehistoric settlements and belief systems of the Turks. These examples, which have not been sufficiently clarified today, constitute

spatial evidence about the geographical environment in which Turkish culture spread. In this study, petroglyph samples belonging to Turkish culture were analyzed over petroglyphs seen in Anatolia, Turkestan and Caucasia. Focusing on motifs and symbols that are of symbolic importance for Turkish culture, the "common language" in different regions has been tried to be understood. Through the rock paintings, information about daily life, settlements and worship centers in the early periods was obtained, and the reasons why people preferred these geographical places were tried to be understood. The findings show that the rock painting areas, which are quite independent from each other, can be culturally gathered under a single roof. Although living conditions change over time, it is seen that cultural continuity is ensured in the axis of different objects and events.

Keywords: Petroglyph, Turkish Culture, Prehistoric Traces, Cultural Geography

Atf için (how to cite):

Kahya, E., (2022). Türk Kültür Coğrafyasının Prehistorik İzleri; Petroglifler, Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2022;2(2), 431-447.

1. Giriş

Türkler, yaklaşık 4 bin yıllık tarihi geçmişe sahip eski ve köklü bir millettir. Türklerin Orta Asya'dan başlayarak Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yaptıkları sürekli göçler, dünyaya yayılmaları ve zengin bir kültürel birikime sahip olmalarında etkili olmuştur. Türk kültürü, Türk milletinin yaşadığı alanlarla/mekânla etkileşiminin ve binlerce yıllık tarihinin bir birikimidir (Tanrıku, 2018, s.253).

Ekonomik ve siyasi nedenler Türk boylarının, tarihin başlangıcından Orta Çağ'ın sonuna değin yayılmalarının ve göç hareketlerinin temelinde bulunur. İlk göç hareketi M.Ö. 1700'lü yıllarda Andronovo bölgesinden (ana yurt) Altay ve Tanrı Dağlarına olmuştur. M.Ö. 1500'lerde Don Nehrine, M.Ö. 1300'lerde Kazakistan ve Maveraünnehir'e, M.Ö. 1100'lerde Çin'in kuzeyindeki Kansu-Ordos bozkırlarına, M.Ö. 1000'li yıllarda ise Kuzey Hindistan'a göç ederek ulaşılmıştır. Baykal Gölü civarı, Ural Dağları ve Sibirya, Güney Kazakistan ve Fergana M.Ö. dönemlerde Türklerin göç ederek ulaştığı alanlardandır. M.S. dönemde yapılan göçlerde Türk boylarının göç ettiği yerler arasında Güney Kazakistan Bozkırları, Orta Avrupa, Afganistan, Kuzey Hindistan, Güney Rusya, Kafkaslar, Doğu Avrupa, Balkanlar, Anadolu, Suriye, Azerbaycan yer almaktadır (Türk Dünyası Kültür Atlası, 2007, s.8). Bu göçler sonucunda günümüzde Türklerin varlıklarını devam ettirdikleri bölgeler, ana kütlelerini Anadolu olmak üzere Azerbaycan, İran ve Büyük Türkistan'ın oluşturduğu çok geniş bir bölgedir. Nadir de olsa bu ana kütlelerden zaman zaman taşarak başka devletlerde yaşamlarını sürdüren Türkler de vardır (Kıyar, 2008, s.180).

Türk kültürünün oluşmasında tarihi süreç önemli olmakla birlikte tek başına yeterli değildir. Kültürün oluştuğu yaşam ortamı, vatan olarak görülen mekândan ve tabii çevredeki doğa olaylarından etkilenmektedir. Yaşanılan mekânın çevre bölgelere göre konumu, bu bölgelerle olan beşeri ve ekonomik ilişkiler kültürel yapıyı etkileyerek kültürel coğrafi görünümün şekillenmesinde önemli bir rol oynar.

Kafesoğlu (1998, s.26), herhangi bir medeniyeti meydana getiren kültürel değerlerin doğuşunda başlıca üç faktörün *coğrafi çevre, insan unsuru ve cemiyet (topluluk)* olduğunu belirtmiştir. Bu üç temel dayanak

neticesinde Türkler, kendine özgü bir kültür oluşturmuştur. Bu kültüre “bozkır kültürü” denir (Kafesoğlu, 1998).

Geniş bozkırların hâkim olduğu Orta Asya'nın sunduğu coğrafi faktörlere uyum sağlayan Türkler, şehircilikten uzak, atlı göçebe hayat tarzını benimsemişler ve kendilerine has bir bozkır kültürü oluşturmuşlardır (Bilgili, 2020, s.36). Eski çağlarda insanların doğa üzerindeki hâkimiyeti oldukça kısıtlıdır. Bu dönemde, coğrafyanın insan hayatı üzerindeki etkileri ve insanların bu coğrafi şartlar altında yaşayışı, düşünce tarzı, dünya görüşü, inanç ve değerleri, örf, adet ve gelenekleri bozkır kültürünün oluşumu ve gelişiminde etkili olmuştur (Kafesoğlu, 1976, s.752). Bu açıdan bakıldığında insan ve insana ait değerler kültürün oluşumunda temel faktördür. Öyle ki farklı karakterlere sahip insan grupları, aynı coğrafi ortamda yaşamış olsalar bile kendilerine özgü bir kültür meydana getirmişlerdir.

Türlere ait resim sanatının doğuşu ise, göçler döneminde Bozkır kültürüne değin uzanmaktadır. Göç yolları üzerinde yer alan kaya üstü resimler (petroglifler), Prehistorik dönemden günümüze ulaşan kültürel izler olarak o dönemde yaşayan insanların yaşam tarzı, düşünce ve inanç sistemleri hakkında bilgi vermektedir (Kıyar, 2008, s.179). Bu resimler zamanla harflere ve yazılara yerini bırakmıştır. Kaya yüzeylerindeki tüm bu kültürel birikim incelendiğinde sosyal ve fen bilimlerinin çoğu alanında binlerce yıl geriye gidilebilmektedir (Demir, 2009, s.6).

Türklerin ilk çağlardan günümüze değin yaşama alanları olan bu alanlar kaya resimleri bakımından oldukça zengindir. Türlerin yaşamış olduğu bölgelerdeki petroglifler incelendiğinde kültür birliği açısından bazı ortak sonuçlara varmak mümkündür. Moğolistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, ile Anadolu'da Erzincan/Kemaliye, Ordu/Mesudiye, Erzurum/Karayazı, Kars/Kağızman, Eskişehir/Kümbet, Kütahya/Çavdarhisar, Bitlis/Ahlat, Hakkari/Gevaruk gibi alanlarda bu kültürel izler belirgin olarak görülmektedir. Orta Asya'daki en yüksek ve en geniş kaya resimlerinin bulunduğu Saymalı Taş (Kırgızistan) kaya resimleri alanı bu bölgeler arasında en zengin örneklerle sahiptir.

Türk tarihinin Avrasya coğrafyasında geliştiği kabul gören bir gerçektir. Tarihi bilgiler, arkeolojik belgeler ve özellikle petroglifler ışığında Türklerin Anadolu'ya tarih öncesi dönemde geldiği söylenebilir. Türklerin tarih öncesi dönemde Anadolu'daki yaşam alanlarının aydınlatılmasında da petroglifler belge niteliği taşırlar. Bu da Ön Türk tarihinin aydınlatılması, bilinenle bilinmeyenler arasında paralellik kurulması ve kıyaslama yapılabilmesini sağlamaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıklar

Tarihin uzun bir döneminde Türklerin yaşadığı alanlarda ve göç yolları üzerinde yer alan petroglif alanları bulunmaktadır. Bu çalışma, günümüzde Türkistan, Kafkasya ve Anadolu topraklarındaki belli başlı petroglif alanları ile sınırlandırılmıştır. Bu alanların çalışma alanı olarak seçilmesinin nedeni dünyanın en büyük ve karakteristik açıdan özgün örnekleri barındıran petroglif alanlarına ev sahipliği yapmalarındır.

Bu çalışmada araştırmanın temelini oluşturan petroglifler, Prehistorik dönemde Türk kültür coğrafyası, kültürel yayılma ve kültürel süreklilik özelinde literatür taraması yapılarak incelenmiş ve analiz edilmiştir. Araştırma çalışmalarında önemli bir süreç olan literatür taraması, Gash (1999) tarafından “belirli bir konuda yayınlanmış olabildiğinde çok eserin derinlemesine ve sistematik olarak araştırılması ve belirlenmesi” olarak tanımlanmıştır (Aktaran Köroğlu, 2015, s.61). Literatür taraması sırasında izlenen yol, daha önce yapılmış çalışma yöntemlerinin ve elde edilen bulguların bilinmesine, literatürdeki

eksikliklerin belirlenmesine katkı sağlamaktadır. Bilimsel çalışmalarda literatür taraması olarak adlandırılan bu süreç, akademik araştırmalarının temelini oluşturmaktadır.

Bu çalışmada literatürde araştırmının konusu ve sahasıyla ilgili bilgi içeren kaynaklar tespit edilerek, hangilerinin konuyla ilgili önem teşkil ettiği belirlenmiştir. Veri kaynağı olarak kullanılmış kaynakların bazıları çalışmanın devam eden bölümünde verilmektedir.

Somuncuoğlu (2008), “Sibiryadan Anadolu’ya Taştaki Türkler” adlı eserinde çok geniş bir alanda yayılmış olan Türk kültürünün taşa kazınmış ilk kaynaklarını görseller ile birlikte destekleyerek sunmuştur. Oldukça geniş bir çalışma alanı olan bu kaynak, çalışmanın temel veri kaynaklarından biridir.

Alok (1988), dünya prehistoryasında önemli bir yeri olan Anadolu Kayaüstü resimlerini “Anadolu’da Kayaüstü Resimleri” kitabında mekânsal ve biçimsel olarak ele almış ve zaman tayini yapmıştır. Cilo Dağları, Başet Dağı, Cudi Dağı, Put Köyü, Hırkanis Köyü, Van-Trişin Yaylası, Gevaruk Yaylası Kayaüstü resimleri görseller ve açıklamalar ile birlikte sunulmuştur. Kitap, Anadolu Coğrafyasındaki kayaüstü resimlere ışık tutarak bu çalışmaya da kaynak oluşturmaktadır.

Kıyar (2008), “Orta Asya’dan Anadolu’ya Değişen Coğrafyalarda Petroglifler” isimli çalışmasında Türklerin göçleri ve bozkır kültürü üzerinde durmuş; göç yolları boyunca rastlanan petrogliflerin benzer özelliklerinin belirlenmesini amaçlamıştır.

Demir (2009) “Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar” isimli makalesinde Türklerin tarih sahnesine çıkışı, Türk kültürünün yayılış alanları ve sınırları üzerinde durarak Türk karakterli kaya üstü resim ve figürlerin tarihi derinliği ve yayılma alanları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Türklerin ve Türk kültürünün yayılma alanlarının kayaüstü resimlerin yayılma alanları arasındaki paralellik üzerinde durulmuştur. Akgün (2019), “Coğrafyadan Mitolojiye Kaya Resimleri” adlı çalışmasında yine bu paralelliğe vurgu yapılmıştır. Bu çalışmada kaya resimlerindeki Türk kültür unsurlarının mitolojik arka planı ve motifleri üzerinde durulmuş; mekânsal/coğrafi unsurlar ile göçlerin de kaya resimlerinin oluşum ve yayılışındaki önemine değinilmiştir.

Çalışmalarda ortak kültür değerleri ve kültür unsurları hakkında bilgiler verilerek bağlantılar kurulmuştur. Ancak kültür-mekân ilişkisi ön planda tutulmamış daha çok tarihi ve kültürel açıdan bir analiz yapılmıştır.

3. Kavramsal Çerçeve

3.1. Kültür ve Kültür Coğrafyası

Kültürün kavramsal çerçevesinin oluşmasında, çeşitli bilim dallarına mensup araştırmacıların, bu kavramı farklı şekillerde ele almaları ve tanımlamalarının büyük katkısı olmuştur. Tanımlanması zor bir terim olan kültürün kavram ve tanımları, 1952 yılında Amerikalı antropologlar Kroeber ve Kluckhohn tarafından eleştirel bir şekilde incelenmiştir. Bu araştırma sonucunda 164 farklı tanım ortaya koyulmuştur (Spencer-Oatey, 2012, s.1).

Türk Dil Kurumuna göre kültür, “Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü” olarak tanımlanmaktadır. Bir algılama, yorumlama ve yaşama biçimi olan kültür, Winston (1933) tarafından “sosyal etkileşimin ürünü”; Herkovits (1948) tarafından “yaşam çevremizin insan yapısı olan kesimi”; Marx (Zvorikine, 1967) tarafından ise “doğanın yarattıklarına karşılık, insanoğlunun yarattığı hemen her şey” olarak

tanımlanmıştır (aktaran Güvenç, 1999, s.100). Bir toplumun sahip olduğu ve gelecek kuşaklara aktardıkları maddi ve manevi değerlerin bütünü oluşturarak kültürün oluşmasında doğa ve insan işbirliği başat rol oynamaktadır. Toplumun ortak yaşayış düzeni, zaman içinde yenilenerek gelişim ve değişim gösterir. Bu nedenle kültür, dinamik bir yapıya sahiptir ve sürekli değişmektedir.

Kültür, İngiliz antropolog Tyler tarafından, "...İnsanın toplumun bir üyesi olarak kazandığı bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, gelenek ve diğer her türlü yetenek ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütün" şeklinde tanımlanmıştır (Spencer-Oatey, 2012, s.2). Bu tanımdan hareketle kültür, toplumun anlamlandırılmasını sağlamaktadır.

Anlamadığımız şeyleri anlamlandırmamıza yardımcı olarak toplumsal yapının korunmasında önemli bir rol oynayan semboller için Darnton (1986, s.219), "taşındıkları çoklu anlamlar farklı insanlar tarafından farklı şekillerde yorumlanır" ifadesinde bulunmuştur. Herhangi bir unsurun sembolizmini anlamada sembol ve sembolize edilen arasındaki mecazi ilişkileri anlamak temel teşkil eder. Geçmişte farklı dönemlerde yaşayan insanların bu unsurlara yükledikleri anlamların farklı tonlarını kavramak bu noktada önemlidir.

Darnton'ın (1986, s.223) tekrar işaret ettiği gibi "İnsanlar soyutlamalar yerine nesnelere manipüle ederek düşüncelerini ifade edebilirler... Bu tür jestler metaforik ilişkiler taşır. Bir şeyin renginden, biçiminden ya da diğer şeylerle olan ortak konularından dolayı bir başkasıyla bir yakınlığı olduğunu gösterirler" (Darnton, 1986, 223'den aktaran Unwin, 1996, s.7).

Swidler (1986, s.273), kültürün sembolik anlam araçlarının bütünü olduğunu belirtmiş ve bu araçları inançlar, ritüeller, sanat formları, törenler, dil, söylence, hikâye, gündelik yaşam pratikleri olarak belirlenmiştir. Resmi olmayan ve bilginin iletişim ile aktarıldığı bu araçlar, toplumun kültürel pratiklerini oluşturur.

Kültür ile ilgili araştırmalar günümüzde birçok bilim dalı tarafından yürütülmektedir. Mekân temelli bir bilim dalı olan Coğrafya, insanların tüm faaliyetlerinin mekân üzerinde gerçekleşmesini odak noktasında tutarak "insan-mekân etkileşimini" incelemektedir. İnsan ve mekânı temel alan coğrafyada kültür konusu son derece önemli bir yer tutmaktadır.

Kültürel Coğrafya, doğal ve kültürel görünüşlerin sentezini araştırır. Kültürel coğrafi görünüm zaman içinde oluşur ve bugünkü coğrafi görünümü kavrayabilmek için geçmişteki gelişmeleri dikkatle incelemek gerekir (Tümertekin ve Özgüç: 2017, s.220). Türk kültürünün kültürel coğrafya açısından anlaşılabilirliği için binlerce yıllık tarihin, yayılış alanlarına ve bu alanlarda bıraktıkları izlere değinmek önemlidir.

Kültürün maddi boyutu, duygu, düşünce ve inanca dair mekânsal kanıtlar üzerinden anlaşılmaktadır. Bu kanıtların en eski ve en zengin olanlarından biri olan petroglifler, bölgeler arası bir perspektifle yorumlandığında geniş coğrafi alanlar arasında ortak bir kültür bölgesi ortaya çıkar. Petroglifler, diğer tarih öncesi nesnelere olduğu gibi kutsal bir alanla ilişkili olabilecek kültürel bir alanda oluşturulmuştur.

Kültüre ait motif ve semboller, ait oldukları bütün hakkında ipuçları sunmaktadırlar. Petroglifler için de durum böyledir. Petrogliflerde yer alan motif ve sembollerin belirlenerek yorumlanması, ait olduğu toplumun kültürel değerleri için önemli belirteçlerdir. Türk kültürüne ait petrogliflerin kültürel nitelikleri saptanmadan petrogliflerin kavram açısından değerlendirilmesinde fayda vardır.

3.2. Petroglifler

Türkiye Türkçesinde “kaya üstü tasvirler”, “kaya üzerine levhalar”, “kaya resimleri”, “taş oymaları” “kaya çizimleri” gibi kavram işaretlerine sahip petroglif sözcüğü için ortak tanım “taş üzerine yapılan oyma”dır. Bu kaya üstü tasvirler, “oyma”, “dövme”, “kazıma” ve “boyama” gibi tekniklerle taş ve kayaların yanı sıra mağara duvar yüzeylerine işlenmektedir (Alyılmaz, 2004, s.157). Yunanca petros (taş) ve gliphein (oymak) kelimelerinin birleşiminden oluşan kelime ilk olarak Fransızca’da “petroglyphe” olarak kullanılmıştır (Kıyar, 2008, s.177). Kaya resimleri arasında kazıma ve çizme tekniği kullanılarak yapılanların yanı sıra boyama tekniği ile yapılanlar da vardır. Çizim tekniği ile yapılanlar “petroglif”, boyama tekniği ile yapılanlar “boyalı” olarak belirtilmektedir.

Petroglifler, ait oldukları devrin ifade aracı ve hatta “yazılı iletişimin ilk adımları” olarak kabul edilmektedir (Mert, 2007, s.241). Dünyanın birçok bölgesinde yer alan ve doğal bir sergi alanı oluşturan petroglifler, kültürel bir ürün olup duygu, düşünce ve inanışların gelecek nesillere aktarılmasında önemli bir vazife üstlenir. Ayrıca insanların yaşadıkları çevreye dair yorumlarının ilk maddi örneklerinden ve dünyanın en eski ve en zengin kaynaklarından biridir.

Yazının icadı ve şekillenmesinden önceki çağlarda insanların kayalar üzerine çeşitli yöntemler kullanarak işledikleri resim ve damgalar olan petroglifler, günümüzden 35.000 yıl öncesine dayanan dünyanın en eski sanatsal ifadelerinden biridir. İnsanlık tarihine ışık olan M.Ö. 25000 ila 8000 yılları arasındaki resimler, Prohistorik dönem kültürünü anlamada belgesel bir nitelik taşırlar (Alok, 1988, s.3). Dünyanın çeşitli yerlerinde farklı şekillerde uygulansalar da “evrensel bir dil” niteliği taşırlar ve coğrafi açıdan uzak kültürler tarafından da okunabilir olarak kabul edilirler (Andreassen, 2008, s.85).

Kaya resimlerinde hayatın her yönü anlatılmaya çalışılmıştır. Özellikle inanç ve tanrıya ulaşma gibi dini; doğum, üreme gibi yaşamsal; eğlenme, avlanma gibi gündelik faaliyetlerin tam anlamıyla yansıtıldığı görülmektedir. Tanrıyla bağlantı kurma girişimleri sonucu ortaya çıkan kozmik arayışları sergileyen kaya resimleri, tarih öncesi inanç kültürünün yansıtılması bakımından ilginç örneklerdir.

Yaşam tarzları gereği hayvanlar, prehistorik dönemde Türklerin hayatında önemli rol oynamıştır. Kaya resimlerinin ilk örneklerinde hayvan tasvirlerinin sıkça yer alması, insanların gündelik yaşantıda ilişkili oldukları unsurları belgelediklerini göstermektedir. Kronolojik olarak bakıldığında yaşam için temel fayda sağlayan hayvanların sonraki dönemlerde kült haline dönüştüğü gözlemlenmektedir. Kaya resimlerinden izlenebilen bir diğer gelişme ise resimlerin somuttan soyuta doğru olmasıdır. Lena Irmağı kenarında bire bir çizilen bir geyik figürünün Satmalı Taş’da el kadar çizilmesi bu durumu örneklendirmektedir (Somuncuoğlu, 2008, s.24).

4. Petroglifler ve Coğrafi Mekân

Petroglif alanlarında görülen tema ve üslup farklılıkları yaşanan coğrafi mekân, bölgeye özgü fiziki özellikler, imkân ve ihtiyaçlar ile o bölgede bulunan taşların özellikleriyle ilişkilendirilebilir. Düşük rakımda yer alan petroglif alanlarında, resimlerin yıpranması daha çabuk, yok olması süresi daha kısa olmaktadır. Yapıldıktan sonraki süreçte insan kullanımına daha uygun alanlarda yer almaları bunda etkilidir. Ayrıca yüksek rakımda yer alan kaya üstü resimlerin kalıcı kar tabakası altında kalma ve korunma olasılığı daha yüksek olmuştur. Yaklaşık 3500 rakımlı Saymalıttaş’ta yer alan petroglifler bu coğrafi ortam gereği yılın 9 ayı kar altında kalmaktadır (Somuncuoğlu, 2008, s.351). Bu nedenle kayalarda eskime, kaya üstü resimlerinde çok fazla bozulma olmamıştır.

Dağlık alanlar, eski Türk kültür hayatında kutsal sayılması nedeniyle dini ve ritüel nitelikli petrogliflerin ilk örneklerine ev sahipliği yapmıştır. Dağların tepe ve yamaçları kutsal ibadet mekânları olarak şekillenmiştir. Özellikle Türk kültürünün ürünü olan petrogliflerde bu açıkça görülmektedir. Çünkü Türk boyları için dağlar, tarihin hemen her döneminde kutsal sayıp dini duygularını ifade ettikleri, Tanrı'ya yakarıp dua ettikleri ve ölülerini yaktıkları mekânlar olmuştur. Milletler arası kültürel etkileşimin artması ve siyasi sınırların genişlemesiyle birlikte bu durum zamanla değişmiş ve yerleşme merkezlerinde de örnekler görülmeye başlanmıştır. Dağlık alanlarda yer alarak inanç kültürüne mekânsal kanıt oluşturan petrogliflerin örneklerine bugün Doğu Türkistan, Moğolistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan Cumhuriyetleri sınırlarındaki dağlarda ve yüksek tepelerde rastlanır (Alyılmaz, 2004, s.158). Anadolu'nun birçok yerinde de petroglif örneklerine rastlanmaktadır. Ülkemizin Doğu Anadolu Bölgesi de dağlık ve yüksek olmasıyla karakterize edilir. Bu bölgede petroglifler, heykeller ve mezar taşları gibi kültürel unsurlar vasıtasıyla Türk kültürünün erken dönemlerden itibaren varlığı hissedilmektedir. Somuncuoğlu (2008, s.29) tarafından "Yerin göğe en yakın coğrafyaları" olarak nitelenen dağlar, dikeylikleri ile gücü simgelemektedir. Bu, güneşin güç kaynağı olması ile şamanların ve bozkır imparatorlarının güçlerini ondan almasına benzetilebilir.

Coğrafi konumu gereği dikkat çeken petroglif alanlarından biri Kırgızistan'daki Çolpan-Ata'dır. Oldukça düşük rakımlı olan bölgede petrogliflerin yer aldığı büyük çakıl taşı biçimindeki taşlar, Issık Gölü'nün kenarında yer alır. Küngöy dağlarının üzerindeki taşlar binlerce yıl önce dış kuvvetlerin etkisiyle sürüklenerek Issık Gölü'nün kıyısına kadar gelmiştir. Su kıyısında yer alan ve birden fazla döneme tarihlenen petrogliflerde keskin çizimler yerine yuvarlak hatlı çizimler söz konusudur. Bu tarzın, kayaların yüzeyinden kaynaklı olabileceğini düşündürmektedir. Su, insanların yaşam alanlarını belirlemesinde her zaman en önemli kaynaklardan biri olmuştur. Çolpan-Ata Bölgesinde de petrogliflerin tek dönemli olmamasında su kıyısında yer almasının etkili olabileceği düşünülmektedir. Çolpan-Ata petroglif alanı, Orta Asya'dan gelen Türk kavimlerinin bıraktıkları izlerle bir nevi inşa edilmiş kültürel yayılım açısından önemli bir alandır (Somuncuoğlu, 2008, s.419).

Yeni adı "Giyimli" olan Hırkanis Kayaüstü resimleri, Van'ın Gürpınar ilçesinin 10 km kadar batısında yer alır. Coğrafi konumu göz önüne alındığında ilkçağ'da insan yaşamına elverişli imkânlar sunduğu açıktır. Su-otlak ve saklanılabilecek bir mağara bulunmaktadır. Munzur vadisi ve Hırkanis mağarası yaşamaya elverişli bir alan sunmuştur. Yine kaya üstü resimlerin günümüze kadar korunabilmesi yaz ve kış sıcaklık ortalamalarının uygunluğunun bir sonucudur. Buradaki boyalı resimler kan boyası ile mağara içindeki duvarlara yapılmıştır (Alok, 1988, s.16-19).

5. Kültürel Coğrafya'da Petroglifler

5.1. Gündelik Yaşam ve Ekonomik Faaliyetler

Eski Türk toplulukları, içinde yaşadıkları çevreye ve iklime uygun bir hayat tarzı sürdürmüşlerdir. Konar-göçerlik, İslamiyet öncesi Türk topluluklarında yaygın olarak benimsenmiş bir yaşam tarzı olup Bozkır kültürünün oluşmasında belirleyici bir faaliyettir. Atlı-göçebe yaşam tarzına ait izler, Türklere ait sanat eserlerinde tarih boyunca görülmektedir. Petroglifler ise bu eserlerin ilk örneklerini oluşturması bakımından önemlidir.

Bir uygarlığın oluşmasına katkıda bulunan ve kültürün gelişimi takip edilirken başvurulan çeşitli kaynaklar vardır. At, süvari ve sancak Türk kültürü denildiğinde akla gelecek kaynakların başında yer almaktadır.

Türlere ait “bozkır kültürü” nün oluşmasında atın evcilleştirilmesi önemli bir aşamadır. Konar-göçer yaşam tarzının yanı sıra yerleşiklikte de önemli bir rol oynayan “at”, niteliği ve iklimsel zorluklara dayanıklı olması nedeniyle onu evcilleştirmiş olan Türkleri güçlü bir pozisyona yükseltmiştir. “Atlı okçu” resmi, tarihte bilinen en büyük devletleri oluşturan gücü sembolize etmiştir (Özçamca, 2007, s.179-181). Türkler attan yalnızca savaşlarda değil, sosyal ve dini yaşamlarında, ticari ilişkilerinde ve daha pek çok alanda faydalanmışlardır. Ticari hayatlarında Çin’e temel yaşam gıdaları ve ipek karşılığında at sattıkları yazılı belgelerden edinilen bilgiler arasındadır.

Anadolu’da yer alan Kaya resimlerinde at motifinin sıklıkla yer alması eski atlı-göçebe kültürün ve Türk kültürünün yayılma sahasını göstermesi ve bunun sanatsal anlayışa aktarılması bakımından önemlidir. At motifi, neredeyse bütün Kuzeydoğu Anadolu kaya resimlerinde görülmektedir.

At, avda, güçte ve savaşta vazgeçilmez hizmetlerinden ötürü Türkler için dikkate değer bir anlam ifade etmektedir. Geçmiş dönemlere ait birçok kültürel kalıtıda olduğu gibi kaya resimlerinde de at, en fazla karşılaşılan figürdür. Atlı süvari resimleri, Cunni Mağarası (Erzurum)’ndaki resimlerin bir bölümünü oluşturmaktadır. Günümüzde de at Anadolu’da farklı açılardan kültürel bir önem taşımaya devam etmektedir. Örneğin, günümüzde Anadolu’nun pek çok yöresinde oynanan “Cirit” oyunu için özel atlar yetiştirilmiştir. Erzurum, bu geleneksel atlı oyunun devam ettiği az sayıda ilden biridir (Ceylan, 2002, s.429-430). Yine Erzurum’da Şenkaya Çağlayan kaya panolarında, Kars-Ardahan karayolunun doğusunda Dereiçi kaya resimleri, Kars Geyikli Tepe ile Doyumlu Köyü ve Kömürlü Köyü petrogliflerinde, Kars Kağızman Çamuşlu Köyü petrogliflerinde at tasvirlerine yer verilmiştir. Bu çizimlerde at, bazen tek başına bazen de süvari ile birlikte görülmektedir (Karageçi, 2018, s.571-572).

Kırgızistan Saymalıtaş’ta ve Kazakistan Tamgalısay ve Zaysan Bölgesi’nde, Azerbaycan Gobustan’da at ve atlı figürler görülmektedir. Zaysan bölgesinde sancak tutan atlı adam figürlerinde sancaklarda çizilmiş olan âlemler dikkat çeker.

Bozkırlarda şekillenen eski Türk kültür hayatı ve yaşam biçimi, kendine özgü evren anlayışı, dünyaya ve doğaya bakışı, duygu-düşünce dünyası petrogliflerde hayat bulmuştur. Bu açıdan en dikkat çekici örnekler Kırgızistan’da Tanrı Dağları’nın kollarından biri olan Aladağlar üzerinde 3500 m rakımda yer alan Saymalıtaş petroglif alanında yer alır. Burası yaklaşık 10.000 granit kaya üzerinde 100.000’den fazla kaya resmi ile dünyanın en zengin kaya resimleri alanıdır (Somuncuoğlu, 2008, s.351). “İşlemeli/süslemeli Taş” anlamına gelen Saymalıtaş, kaya resimlerindeki kompozisyon çeşitliliği ile adeta bir açık hava müzesidir.

Türkler, konar-göçer olmaları nedeniyle mesken olarak sabit bir mekânda yaşamamış, başlangıçta genellikle çadırlarda yaşamışlardır. Petrogliflerden anlaşıldığı üzere bazı durumlarda bu çadırlar, tekerlekli arabalarla da taşınmıştır. Sonraki dönemlere ait yazılı kaynaklar ve arkeolojik malzemeler de bu bilgiyi destekler niteliktedir. Tekerlekli arabalara özellikle savaş ve göç durumlarında başvurulduğu düşünülmektedir. Saymalıtaş, Çiğimtaş Bölgesi (Kırgızistan), Tamgalı Say (Kazakistan) ve Gobustan (Azerbaycan) petrogliflerinde tekerlekli araba çizimleri görülmektedir.

Saymalıtaş'ta, Altay Dağlarındaki Pazırık kurganında yapılan kazıda çıkan ve "Pazırık arabası" olarak bilinen arabayla bire bir örtüşen araba resimleri oldukça dikkat çekicidir. Pazırık kurganında çıkan araba günümüzde St. Petersburg'daki Hermitage Müzesinde yer alır (Foto 1 ve 2).¹

Foto 1 ve 2. Tekerlekli Araba Petroglifi, Saymalıtaş

Pazırık Arabası, Hermitage Müzesi

(onturk.wordpress.com)

Gevaruk Vadisinin, 50 km güneyinde yer alan Şanidar Mağarası'nda yaylacılık faaliyetinin Neolitik dönemlere değin uzanabileceği petrogliflerdeki figürler vasıtasıyla izlenebilmektedir. Kaya resimlerinin gerek coğrafi konumu gerekse de tarz ve üslubu, Saymalı Taş kaya resimlerini andırır. Gevaruk vadisi petroglifleri vurgu yöntemiyle resmedilmiş olup, insan, hayvan ve sembolik figürler ağırlıktadır. Keçi, yaban koyunu, tilki, ceylan gibi hayvan figürleri ve av sahneleri, insanların dinsel faaliyetleri ile ilgili sahneler görülmektedir. Burada görülen dağ keçisi figürlerinin aynısı Saymalı Taş'ta da vardır. Tekli veya hayvanlar ile birlikte temsil edilen insan figürlerinden bazıları ellerinde değnek tutar biçimde betimlenmiştir. Kaya resimleri arasında hücelere bölünmüş dairesel motifler, yaylacılık ve yayla mimarisi ile ilişkilendirilebilir (Dönmez, 2019, s.4).

Beslenme amaçlı ekonomik faaliyetler tarih öncesi devirlerde insan yerleşimi ve gündelik yaşantısı üzerinde etkili olmuştur. Avcılık, hayvancılık ve hammadde arayışı nedeniyle gerçekleşen yerleşme ve yerleşim alanındaki hareketlilik, kaya resimlerinin yoğunluğunun nedeni olmasının yanı sıra sembolik açıdan da etkisini göstermiştir. Erken dönemlerden itibaren kaya resim alanlarında yoğun şekilde görülen hayvan, oy-yay figürleri, bu bakımdan bir kanıt oluşturmaktadır (Foto 3) (Tümer, 2018, s.30).

¹ <https://onturk.wordpress.com/2011/03/09/pazirik-kurganlari/> (Erişim Tarihi: 30.05.2022).

Foto 3. İnsan-doğa ilişkisi, Saymalıtaş

(Somuncuoğlu, 2008, s.359)

Gobustan'da pruvalarında güneş görüntüsü olan tekne çizimleri vardır. Bu çizimler, Hazar Denizi'ne kıyısı olan bu bölgede yaşayan halkın ulaşım aracı olarak kayık kullandığı ve yaygın ve gelişmiş bir şekilde balıkçılık faaliyetleri ile uğraştığının kanıtıdır. Bu tekneler, "Viking teknesi" olarak bilinen ve İskandinavya'da Viking Çağı'ndan Orta Çağ boyunca kullanılan tekneleri andırmaktadır (Foto 4 ve 5).

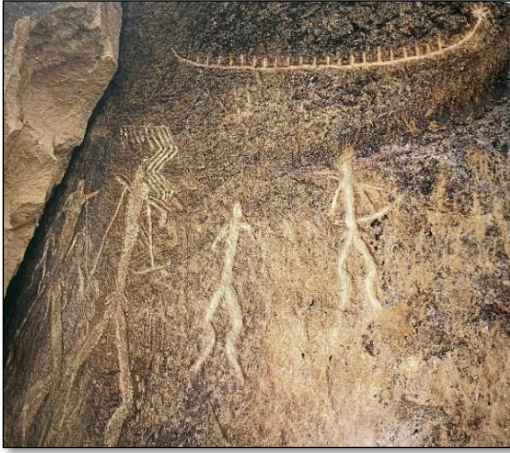

Foto 4 ve 5. Gobustan'da tekne ve insan çizimleri

(Somuncuoğlu, 2008, s.442)

Viking Teknesi

(<https://ungo.com.tr>)

5.2. İnançlar ve Değerler

Kültürlerin oluşumu ve gelişiminde birçok etken vardır. Topluların kültürel değerlerinin oluşum sürecinde inanç sistemlerinin önemi büyüktür. Araştırmacılar, İslamiyet'ten önceki dönemde Türklerin inanç sistemi olarak Şamanizmin önemini üzerinde durmuş; kültürel değerlerin oluşumunda bu inanç sisteminin etkili olduğunu belirtmişlerdir (Sert ve Susuz, 2018, s.169).

Orta Asya, Kafkasya ve Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki petroglifler, prehistorik dönemlerde yaşayan Türklerin inançları hakkında bilgi vermektedir. Türklerin, dini tarihleri içerisinde, tabiatta bir takım güçlerin bulunduğuna inandığı ve onları kutsallaştırdığı bilinmektedir.

Tabiata ait unsurlar ve tabiat ile ilgili faaliyetler, petrogliflerde sıkça rastlanan kompozisyonların başında gelmektedir. Bu noktada Lehmann (2001, s.10-11)'in "gündelik yaşamda ön plana çıkan varlık ve objeler ile sosyal değerlerin zamanla kutsal ve simgesel bir nitelik kazanması"na ilişkin kuramı akla gelmektedir. Nitekim kaya yüzeylerinde sıkça rastlanan geyik ve keçi figürleri, bu hayvanların prehistorik dönem insanının hayatında önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Oldukça hızlı çoğalmaları, derilerinden giyecek yapılması, erişilemez yerlere erişebilmesi, kararlılığı ve avlanmadaki kolaylıkları ile insan soyunun varlığını devam ettirmesinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu durum, Prototürk topluluklarında hayatın devamlılığını sağlayan geyik ve keçiye karşı saygıyı beraberinde getirmiştir.

Zaman içerisinde Türk mitolojisinde bir kült haline gelen geyik, sadece kaya resimlerinde değil, tarihi dönemlerde de Türk sanatının önemli bir ögesi olmuştur. Geyik, Orta Asya ve Anadolu'da kültürel devamlılığın dikkat çekici örneklerinden birini teşkil eden geyik kültüründe yalnızca av hayvanı olarak görülmemiş, kutsallık ve soyun devamlılığında önemli bir sembol haline gelmiştir.

Hitit kaynaklarından edinilen bilgiler, Orta Tunç Çağı'nda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da inanılan Geyik Kültü'nün varlığına işaret eder (Laneri, 2013). Yine aynı döneme tarihlenen ve Diyarbakır'da bulunan Hirbemerdon Tepesinde bulunan yerleşmeye ait boyalı bir seramik üzerinde Tırşin'deki geyik figürlerine çok benzeyen bir bezeme yer alır (Laneri, 2015). Dönmez (2019, s.6), bu bilgilerden hareketle Tırşin'deki geyik figürlerinin Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilebileceğini ileri sürmektedir (Foto 6 ve 7).

Alok (1988) tarafından 1979 yılında bulunan ve Kuzey Denizi kıyılarında "Gelp" olarak bilinen geyiğe benzer figür, Tırşin yaylasının en eski resimlerinden biridir. M.Ö. 15000 yılları civarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Figür, boynuzları ve vücut yapısındaki dolgunluk ile Buzul Çağının en ilginç izlerini taşımaktadır (Alok, 1988, s.34).

Foto 6 ve 7. Tırşin Yaylası petrogliflerinde Geyik
(Tümer, 2017, s.49)

Hirbemerdon Tepe Seramiğinde geyik
(Laneri, 2021, s.1)

Keçi, dağlık alanlara uygun fizyolojisi ve besin zincirindeki yeri nedeniyle günümüzde olduğu gibi geçmişte de insanlara fayda sağlanmıştır. Yalnızca kayaların üzerine değil, Prehistorik dönem çanak-çömleklerinde de sıkça resmedildiği bilinmektedir (Tümer, 2017, s.55).

Saymalıtaş (Kırgızistan), Gobustan (Azerbaycan), Geyikli Tepe (Kars-Kağızman), Tırşın Yaylası (Van)'nda geyik ve dağ keçisi figürlerinin belirgin örnekleri görülmektedir. Borluk Vadisi'nde dağ keçisi, çizimlerin %43'ünü oluşturması bakımından önemlidir.

Yer ve Gök kavramları Türk kültüründe mitolojinin önemli bir parçasını oluşturmakla birlikte gök, kutsal açıdan daha değerli görülmektedir. İslamiyet öncesi dönemde Türk inanç ve kültüründe gökyüzü ile birlikte ona ait olarak görülen güneş ve aya koruyuculuk vasfı yüklenmiştir. Türkler kutsal bir anlam yükledikleri bu gök cisimleri ile ilgili bir takım ritüeller gerçekleştirmişlerdir (Kıyak, 2010, s.134). Bu ritüellere ait izler, araştırmacılar tarafından kutsal bir toplanma ve inanç merkezi olarak görülen petroglif alanlarında da görülmektedir (Foto 8). Petrogliflerde güneş kültüne dair izler başta Tamgalısay olmak üzere, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Baltutan Köyü (Van) ve Gevaruk Yaylası (Hakkari) güneş sembolünün görüldüğü kaya resim alanlarındandır.

Gücünü göklerden alan ve güneş ışıklarını temsil eden bir tacı alnında taşıyan "hakan" ve önündeki halay çeken insan figürlerinin olduğu "güneş adamlar" panosu, Tamgalı Say'da en dikkat çeken kaya resimlerinden biridir (Foto 9). Bu pano, aynı zamanda insanların organize olduğu ve devlet fikrine ulaştıkları yönünde bir kanıttır (Somuncuoğlu, 2008, s.313).

Foto 8. İnsan-Inanç ilişkisi, Saymalıtaş

Foto 9. Güneş Adamlar Panosu, Tamgalı Say

(Somuncuoğlu, 2008: s.321-362)

Gobustan bölgesindeki diğer kaya resimlerine göre daha görkemli örneklere sahip Küçüktaş'ta Gök Tanrı dininin inanç işaretleri görülmektedir (Somuncuoğlu, 2008, s.436). Bu işaretlerden biri olan güneş, teknelerin pruvalarında görülmektedir.

5.3. Eğlence Kültürü

İnsanların olağan ihtiyaçlarından biri de eğlencedir. Yaşamın doğal oluşumu içinde gerçekleşen ve bireylerin birbiriyle kaynaşmasına fırsat sunan eylemler eğlence kültürü içinde değerlendirilmektedir. Petroglifler arasında eğlence kültürü içinde sayılabilecek dans ve müziğe dair izlerin de yer aldığı görülmektedir. Nitekim Gobustan kaya resimleri bu açıdan özel bir yere sahiptir. Gobustan kaya resim alanının en dikkat çekici petrogliflerinden biri olan "dans" temalı resim (foto 10), eski Türk toplumlarında da dansa önem verildiğini göstermekle birlikte bu dansların yapılan ayinlerle bağlantılı olabileceğini

düşündürmektedir. Kültürel süreklilik göz önünde bulundurulduğunda bu dans, günümüzde Azeri Türkleri tarafından oynanan “Yallı” dansını hatırlatmaktadır (Aktaş, 2012, s.11).

Yallı dansı, Azerbaycan halkının ulusal danslarından biridir. Toplu olarak yapılan bu dans, birlik, eşitlik ve dayanışmanın göstergesidir. Gobustan petrogliflerinde yer alan dans sahneleri yallı dansının tarihi hakkında ipucu veren önemli bir kanıt olarak görülmektedir (İmamverdiyev ve İmamverdi, 2020, s.17). Mağara duvarına kazılı olan halkın el ele tutuşarak halay, horon vb. bir oyun oynuyormuş gibi görüldüğü resimlerin yallı dansına esin kaynağı olduğu tarihi ve kültürel bilgiler arasında önemli yer tutar (Foto 11). Benzer şekilde, “çeng” gibi geçmişi çok eski dönemlere dayanan bazı halk çalgılarının petrogliflerde yer aldığı görülmektedir. Yapılan arkeolojik ve etnografik alan araştırmaları, mağara petrogliflerinde yer alan çalgı aletleri vasıtasıyla günümüz Azerbaycan müziğinin hâkim olduğu dörtlü aralık özelliğinin elde edildiğini göstermektedir (Aktaş, 2012, s.11). Tüm bu bilgiler, Gobustan petrogliflerinin günümüz müzik kültürünü şekillendirici etkisini açıkça göstermektedir. Aynı zamanda bu kültür unsurlarına kaynaklık ettiği de söylenebilir.

Kaya resimlerinde yer alan dans sahnesi zamanın şartları ve gündelik hayat göz önünde bulundurulduğunda avcılıkla veya dinsel törenlerle ilişkilendirilebilir. Bu dans sahnesindeki birliktelik ortak bir av sırasında hedefe vurma alışkanlığı geliştirmeye yardımcı olarak avlanmayı kolaylaştırmıştır.

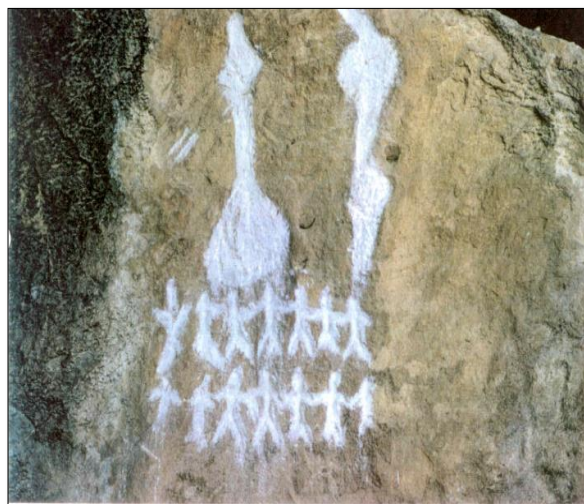
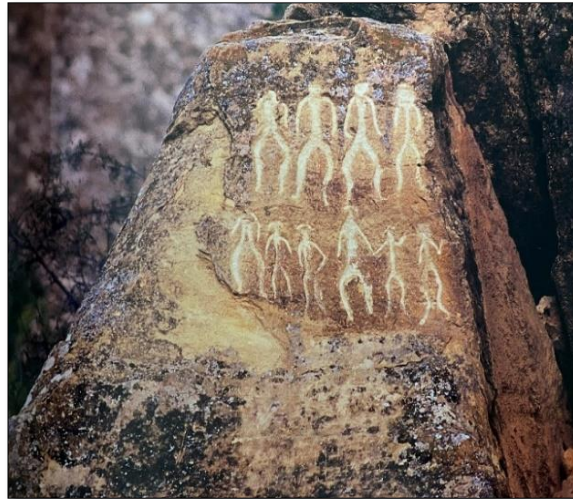

Foto 10. Gobustan'da Halay ismi verilen Petroglif **Foto 11.** Yallı Dansına esin kaynağı olan petroglif

Dans temalı olarak nitelendirilebilecek petroglifler, mutlu bir olaydan sonra tanrıya olan teşekkürü gösteren bir sevinç gösterisi şeklinde de algılanabilir. Van/Tirişin yaylasında yer alan 1976 yılında bulunan bir petroglifte, çok mutlu bir olaydan sonra elleri yukarı kalkık şekilde dans eden bir insan figürü görülmektedir. Bölgede bulunan tek dans figürlü petroglif olması bakımından önemlidir (Alok, 1988, s.36).

5.4. Aidiyet Sembolleri “Türk Damgaları”

Toplumun ortak hafızasını ifade eden kültür içinde semboller, duygu, düşünce, hayal ve tasarımların görselliğe dökülmüş şeklidir. “Türk Damgaları” olarak ifade edilen ve Türk kültürünün yayılış sahalarında çeşitli şekillerde karşımıza çıkan işaretler, bir iletişim gereksinimi olarak türetilmiştir. Bu damgaların sembolize ettiği en önemli anlam aidiyettir. Türk damgaları, bazen bulunulan bir bölgenin bazen de bir eşya, hayvan, yiyecek veya silahın hangi boya ait olduğunu belirtmek için kullanılmıştır.

“El ile yapılan motif” anlamına gelen ve Eski Türkler’de “tamga”, “tamka” şekillerinde de ifade edilen damga (Halaçoğlu, 1993, s.454), kaya üstü tasvirlerden sonra yazılı iletişimin ikinci aşamasını teşkil etmektedir. Bu damgalar, Türk boylarının “biz” kavramına ulaşma, yabancı / öteki kültürlerle göre kendilerini tanımlama sürecinde geliştirilmişlerdir (Mert, 2007, s.234). Bu bakımdan damgaların aidiyet belirtmek amacıyla kullanıldığını söyleyebiliriz.

Damgalar, Türklerin kendilerine ait ortak değerleri yansıtmak amacıyla oluşturdukları kültür belirteçleri olup tarihi dönemlerde de pek çok maddi kültür ürününe işlenmişlerdir. Bu ürünler arasında çeşitli dönemlere ait mühür, bayrak, halı, kilim, testi, mezar taşı, ticari eşyalar, mimari yapılar yer almaktadır. Anadolu’da Selçuklular dönemine ait Konya Karatay Medresesi, Konya Sahip Ata Türbesi, Aksaray Sultanhanı, Niğde Hüdevend Hatun Türbesi, Kayseri Huand Hatun Medresesi Türk damgalarının motif olarak süslemede kullanıldığı yapılarıdır. Bu durum, tarih öncesi dönemlerden itibaren süregelen bir kültürel sürekliliği yansıtmaktadır. Yılmaz ve Bahattin Ceylan (2017)’in , “A.R. Penck Eserlerinde Türk Petrogliflerinin İzleri” isimli çalışmasına konu olan petrogliflerdeki Türk damgalarının 20. yy Batılı sanatçılarından olan A.R. Penck’in eserlerindeki etkisi ise, Türk kültürüne özgü bu ürünlerin batı sanatında da yer bulması açısından önemlidir.

Anadolu’nun Doğu ve Güneydoğusundaki kaya resimleri, Cunni Mağarası’ndaki Orhun tipi yazılar, Anadolu’nun çeşitli yerlerindeki kayalara kazınmış eski Türk işaretleri ile Van-Hakkari sınırında yer alan Tirişin petrogliflerinin merkezinde benzerleri Orta Asya’da ve Yenisey Bölgesinde yer alan birçok damga ve işaret yer almaktadır. Cunni mağarasının kaya resimleri, eski Türk boylarına ait damgalar, Orhun tipi harfler burada pek eski devirlerde Türk boylarının yaşadığına ve bölge halkının o dönemde Orta Asya ile ilişkili olduğuna kanıt olarak gösterilebilir (Gülensoy, 1989, s.75-76).

Cunni Mağarası’nda (Erzurum/Karayazı)Kaşgarlı Mahmut’un Divan-ı Lügat’it Türk’te 22 olarak belirttiği, Reşidüddin’de 24 olarak belirtilen Oğuz damgalarının hemen hemen hepsi görülmektedir. En belirginleri “Kınık” ve “Kayı” damgaları olup yine bütün Türk boylarının ortak olarak kullandığı “İYE” yani “Tanrı” damgası bu mağaranın birçok yerinde görülmektedir (Somuncuoğlu, 2008, s.470). Mağara’daki süvari betiminde atın sağrısındaki damga belirleyici bir özellik taşımaktadır.

Saymalıdaş’ta binlerce yıllık bir süreçte meydana getirilmiş olduğu anlaşılan panolarda, tabiat, insan-tabiat ilişkisi, insan-inanç anlatımı, insan-insan ilişkileri, insanın göksel merakını anlatan kozmik unsurlar

ağırlıklı olarak resmedilmiştir. Bunun yanı sıra soyut resimler, damgalar ve tamamen stilize olmuş figürler artık alfabenin arandığını gösteren işaretler olarak görülmektedir. Buradaki soyut resimler, aynı zamanda Avrasya coğrafyasının hemen hemen her yerinde karşımıza çıkan “Türk Damgaları”na temel teşkil etmektedir (Somuncuoğlu, 2008, s. 351).

Kazakistan’ın Zaysan Bölgesi’nde yer alan ve “İğneli Vadi” anlamına gelen Ciğdeli Say kaya resimleri arasında Han soyu olarak bilinen “ok-yay” damgaları görülmektedir. Bazı damgalar Anadolu’daki örneklerle bire bir aynıdır (Somuncuoğlu, 2008, s.336).

“Ok-yay” damgası, Anadolu ve Orta Asya Coğrafyasında en fazla karşılaşılan Türk damgaları arasındadır. Bu damga neredeyse tüm Türk boylarının ortak, özelde de Oğuzların en temel damgasıdır. Yirmi dört Oğuz boyunun önemli bir kısmının damga şekli, “ok” ve “yay” biçimiyle ilişkilidir. İki yanda birer ok, ortada ise oklu bir yay şekli olan kayı boyu damgası, mağara duvarları ve kaya üstü resimlerinin yanı sıra çeşitli eşyalarda, mimari yapılarda, mezar anıtlarında ve mezar taşlarında damga olmaktan öte adeta motife dönüşmüş olarak görülmektedir (Duran ve Baş, 2018, s.525). Savaşçılık ve yiğitlik sembolü olarak ok ve yay motifi, belki de koruma amacıyla Türk mezar geleneğinde fazlasıyla yer bulmuştur. “Yaba” ismi de verilen “ok-yay” motifinin görüldüğü yerlerden biri de Ankara Anıtkabir’deki Şeref Salonu’nun zemin döşemeleridir. Çakmakolu Kuru (2017, s.89), “*Her şeyin ötesinde büyük bir askeri deha olan Atatürk’ün kabrinde bu motife yer verilmiş olması köklü bir Türk geleneğinin devamı niteliğindedir*” ifadeleriyle bu motifle ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur.

6. Sonuç

Prehistorik dönem, uygarlığın en uzun dönemidir. Kültürel ve sanatsal açıdan bakıldığında bu döneme ait çok az ürün günümüze ulaşmıştır. Petroglifler, mekâna ait en eski kanıtlar olup devam eden süreçte kültürün değişimi, yayılımı ve sürekliliğinin izlenmesi açısından kaynak değeri taşımaktadır.

İnsanların ilkel koşullarda yaratıcılığını ortaya koyan bu özgün örnekler, o dönemin coğrafi koşulları hakkında da bilgi vermektedir. İnsanların yaşam ortamını, beslenme koşullarını, inanç değerlerini yansıtan doğal yaşama ait bu kanıtlar, günümüzde sanat eseri olarak değerlendirilse de oluşumunda bir sanatsal kaygı olmadığı açıktır.

Petroglifler, Türklerin göç yolları üzerinde bulunmakta ve yayılış alanlarının saptanmasında önemli bir rol oynamaktadır. “ilkel sanat eserleri” olarak değerlendirilebilecek petroglifler, “çağdaş sanat” üretimlerini de etkilemiştir. Bu durum, insanların düşünsel yönelim biçimlerinin, dönemsel dinamikler göz önüne alınarak değerlendirilmesine fırsat sunmaktadır. Petroglifler aracılığıyla, değişen, gelişen kültürel algılar ve sosyal düzen daha kolay bir şekilde anlaşılabilir. Petroglifler aracılığıyla, değişen, gelişen kültürel algılar ve sosyal düzen daha kolay bir şekilde anlaşılabilir.

Bu çalışmada, insanların, yaşam alanı olan doğada, doğa karşısında ve doğal unsurları kullanarak üretmiş oldukları petroglifler, Türk kültür coğrafyası içinde sosyal, ekonomik, dinsel, törensel açılardan analiz edilmeye çalışılmıştır. İncelenen petroglif çalışmalarında tabiatın ve iklim şartlarının insan hayatını ve düşüncesini şekillendirdiği açıktır.

Dünyanın birçok yerinde yer alan kaya resim alanları birçok farklı disiplinin inceleme alanına girmektedir. “Dağılış, karşılıklı ilgi ve nedensellik” ilkeleri dikkate alınarak değerlendirildiğinde petroglifler, Coğrafya bilimine birçok açıdan konu olmaktadır. Birer açık hava müzesi olarak değerlendirilebilecek potansiyele sahip olan petroglif alanlarının mekânsal planlamalarının yapılarak Turizm coğrafyası açısından da incelenmesi gerekmektedir. Nitekim ülkemizde Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde kalan ve bu

çalışmanın da inceleme alanına dâhil edilen petroglif alanlarında yalnızca arkeolojik çalışmaların ve alan araştırmalarının yapıldığı bilinmektedir. Kültürel birikimin sonraki nesillere aktarılması açısından bilimsel çalışmaların artırılması ve turistik fonksiyonların değerlendirilmesi gerekmektedir.

Buldukları yerleri adeta bir “açık hava müzesi”ne çevirebilen petroglif alanlarının tasniflenmesi, kurumlar arası iş birliği yapılması ve ortak turizm politikaları geliştirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak Türkistan, Kafkasya ve Anadolu’daki kaya resim alanlarının birbirinden bağımsız, ama çizilen resimler, ifade, duyuş ve düşünüş tarzları dikkate alındığında kültür olarak birbirine bağlı alanlar oldukları görülmektedir. Tarih öncesinde kurulmuş olan bu ortak kültür birliği, aynı kökenden gelen insanların oluşturduğu medeniyet anlayışının sonucudur.

Kaynakça

Aktaş, G. (2012). Gobustan’da Viking İzleri (Norveç ve Azerbaycan’ın Ortak Tarihi), EÜ Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı Dergisi, (2), 9-19.

Alok, E. (1988). Anadolu’da Kaya Üstü Resimleri. İstanbul: Akbank Yayınları.

Alyılmaz, C. (2004). Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler), Journal of Turkic Civilization Studies 1/1, 157-163.

Anati, E. (1968). Anatolia’s Earliest Art. Archaeology (21), 22-35.

Andreassen, R. L. (2008). Rockart in Northern Fennoscandia and Eurasia-painted and engraved, geometric, abstract and anthropomorphic figures. Adoranten, 85-97.

Bilgili, A.S. (2020). Türk Kültür Coğrafyası, Ankara: Pegem Akademi.

Ceylan, A. (2002). Anadolu’daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunnı Mağarası, Türkler Ansiklopedisi 6. Cilt, 425-429, Ankara.

Çakmakoğlu Kuru, A. (2017). Anıtkabir’deki Renkli Taş Süslemeler İkonografik bir Yaklaşım, STD, XXVI / 1, 69 - 93.

Darnton, R. (1986). Review article: the symbolic element in history, Journal of Modern History 58, 218-234.

Demir, N. (2009). Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar, ZfWT, vol. 1, No. 1. 5-19.

Dönmez, İ.Ç. (2019). Anadolu Kaya Resimleri (Yeni Yorumlamalar ve Hipotezler Işığında) (Neolitik-Kalkolitik Sanat II), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü.

Duran, R., & Baş, A. (2018). Oğuzların Kayı Boyu Damgasının Anadolu Türk Mimari Süslemesinde Motif Olarak Kullanılması Üzerine, SUTAD, (43), 523-535.

Freh, W., & Uyanık, M. (1957). Hakkari-Sat Dağlarında, Gevaruk Vadisi İçinde Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ. Belleten, XXI (84), 619-625.

Gülensoy, T. (1986). Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları, Damgalar, İmler, Enler, T İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Güvenç, B. (1999). İnsan ve Kültür, 8. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Halaçoğlu, Y. (1993). Damga, TDV İslam Ansiklopedisi, C:8, 454-455.

İmamverdiyev, İ.C. ve İmamverdi, A. (2020). Azerbaycan Raks Havaları Atlası 2 Yallı, Ankara: İksad Yayınevi.

Kafesoğlu, İ. (1998). Türk Milli Kültürü, Birinci baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Karageçi, M. (2018). Doğu Anadolu Kaya Resimlerindeki Süvari Tasvirleri, 4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Erzurum.

Kıyak, A. (2010). İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile ilgili İnanışlar, Karadeniz-Black Sea, 133-143.

Kıyar, N. (2008). Orta Asya’dan Anadolu’ya Değişen Coğrafyalarda Petroglifler, Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi, 26, 177-190.

- Köroğlu, S.A. (2015). Literatür Taraması Üzerine Notlar ve Bir Tarama Tekniği, GiDB DERGİ, Sayı 1, 61-69.
- Laneri, N. (2013). Hibermerdon Tepe/ Diyarbakır: Kutsal Geyikler. Arkeoatlas, 8, 96-99.
- Laneri, N. (2015). Hibermerdon Tepe'de Geyik ve Tören Uygulamaları, Arkeoloji ve Sanat Dergisi (148), 53-62.
- Lehmann, C. A. & Myers, E. J. (2001). Magic, Witchcraft, and Religion: An Anthropological Study of the Supernatural. Mountain View Calif: Mayfield Pub. Co.
- Mert, O. (2007). Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar, TAED 34, 233-254.
- Özçamca, S. (2007). Türklerin Göçebeliliği Hakkında Birkaç Not, Türkiyat Araştırmaları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 7, 177-182.
- Sert, F.N. & Susuz, M. (2018). Geleneksel Türk Motif Örnekleri ile Amerika Yerlilerinin Ayakkabı Desenleri Arasındaki Benzerlikler, kalemisi, 6 (11), 155-174.
- Somuncuoğlu, S. (2008). Sibiry'a'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler, İstanbul: A-Z Yapı İnşaat Sanayi Ticaret A.Ş.
- Swidler, A. (1986). Culture in Action: Symbols and Strategies, American Sociological Review, 51, 273-286.
- Tanrıverdi, M. (2018). Coğrafya ve Kültür, 2. Baskı. İstanbul: Pegem Akademi.
- Toprak, S. (2021). Kars-Borluk Vadisi'ndeki Kaya Çizimlerinin Üslup, Teknik ve İkonografik Açından İncelenmesi. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9 (116), 359-389.
- Tümer, H. (2017). Van-Hakkari Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tümer, H. (2018). Doğu Toros Petroglifleri: Tırşın Yaylası ve Çevresi, Anadolu Araştırmaları, 21, 21-41.
- Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2017). Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan. 17. Baskı. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Türk Dünyası Kültür Atlası, İslam Öncesi Dönem (2007). 2. Baskı. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Yılmaz, M. ve Bahattin Ceylan, H. (2019). A.R. Penck Eserlerinde Türk Petrogliflerinin İzleri, Humanitas, 7 (13): 159-178.
- Spencer-Oatey, H. (2012). What is Culture? A Compilation of Quotations, https://warwick.ac.uk/fac/soc/al/globalpad-rip/openhouse/interculturalskills_old/core_concept_compilations/global_pad_-_what_is_culture.pdf (Erişim tarihi: 06.06.2022)
- <https://onturk.wordpress.com/2011/03/09/pazirik-kurganlari/> (Erişim Tarihi: 30.05.2022).